

ОТРАЖЕНИЯ НА СВЕТОВНАТА КРИЗА 2008-2009 г. ВЪРХУ ИКОНОМИЧЕСКАТА ТЕОРИЯ: ОПИТ ЗА ОБОБЩЕНИЕ²

Студията си поставя задачата да анализира влиянието на глобалната финансово-икономическа криза от 2008-2009 г. върху икономическата теория. Фокусът е върху доминиращата теоретична парадигма: неокласическата теория (икономикс). Изследването се състои от две части. В първата се анализират ефектите от кризата върху неокласическата теория. Представени са основните направления на критиката срещу икономикса в светлината на последната криза. В контекста на философията на познанието е дискутиран проблема за „провал“ на икономикса във връзка с неспособността му да предскаже кризата. Във втората част на студията се изследват някои нови процеси и явления в областта на икономическата теория – както ортодоксалната, така и хетеродоксалната, които се развиват в следкризисния период. Крайният извод на автора е, че в сферата на икономическите идеи понастоящем е налице сериозно раздвижване. Протичат процеси, които в определена степен чертаят нови перспективи пред икономическата теория: както пред науката, така и пред преподаването на икономическа теория в университетите.

JEL: A20; B22; B41

*The financial crisis which began in 2007 has sparked an
unusual degree of reflection on the state of economics.
Shelia Dow*

Увод

Световната финансова и икономическа криза от 2008-2009 г. ще остане записана в стопанската история като едно от най-сериозните икономически сътресения. Тя достигна изключителен мащаб и дълбочина, подкопа благосъстоянието и остави

¹ Зоя Младенова, професор, ръководител катедра „Обща икономическа теория“ на Икономически университет – Варна, Директор на Научноизследователски институт при ИУ – Варна, e-mail: zoya_mladenova@ue-varna.bg.

² Студията е разработена на основата на доклад, представен от автора на кръгла маса на тема „Критиката към неокласическия икономикс в светлината на глобалната финансово-икономическа криза от 2008-2009 г.“, проведена на 24-25.06.2016 г. в Икономически университет – Варна.

тежък отпечатък върху живота на обществото. Една друга област, в която отражението на кризата е особено осезаемо, е икономическата теория. Периодът на кризата и след нея е за икономическата теория изключително динамичен – той е богат на разнообразни и противоречиви нови процеси, явления и тенденции. Тяхното познаване е важно, защото те създават една нова среда за развитието на икономическите идеи, а някои от тях чертаят нови перспективи пред икономическата теория. С оглед на това, настоящото изследване си поставя задачата да анализира отражението на глобалната криза върху теоретичната икономическа наука. Фокусът е върху доминиращата теоретична парадигма: неокласическата теория. Хетеродоксалните школи ще бъдат засегнати само периферно.

Студията се състои от две части. В първата се изследват ефектите на кризата върху неокласическата теория (икономикса), а във втората – някои важни развития както в рамките на ортодоксалната икономическа мисъл, така и извън нея, в периода след кризата.

I. Кризата и икономикса

Много скоро след настъпването на кризата доминиращата икономическа теория – икономиксът, стана обект на атаки, в центъра на които застана въпросът: Защо икономиксът не успя да предскаже кризата?

На срещата си с преподаватели от London School of Economics на 5 ноември 2008 г. английската кралица Елизабет II задава въпроса: “Why no one saw it coming?” след което този въпрос започва да звучи от много места.

Икономиксът и преди е бил обект на атаки, но новото сега е, че критиките излизат извън рамките на научния дебат. Критика към икономикса във връзка с настъпването на кризата, предвид нейният мащаб, дълбочина и сериозни последици, отправят политиките, медиите, работодателите, институциите на икономическата политика. Материали, съдържащи критична оценка за доминиращата теоретична парадигма се публикуват в периода 2008-2009 г. и след това на страниците на водещи световни издания като *The New York Times*, *Financial Times*, *The Economist*, *Gardian* и др. Английската банка (Bank of England) организира специална конференция, на която се дискутира състоянието на икономикса. Към Конгреса на САЩ е създадена Комисия, която да разследва неуспеха на икономическата теория да предвиди кризата. В последна сметка цялото обществено мнение се настройва негативно и критично спрямо доминиращата икономическа теория.

Обществените дискусии и критики отекнаха в научните среди и икономистите също се изправиха пред въпроса: Защо икономиксът не успя да предвиди кризата?

Важен ли е този въпрос и ако да, защо е важен?

От гледна точка на неокласическата парадигма, нещата изглеждат по следния начин:

В прагматичен план – защото това можеше да доведе ако не до избягване на кризата, то поне до смекчаване на нейните последици.

В теоретичен план – защото в духа на позитивизма и методологията на М. Фридман, научният статут на икономическата наука се определя не от реализма на нейните предпоставки, а от точността на нейните прогнози.³ Ако се приеме тази постановка, то тогава неуспехът на икономикса да предвиди настъпването на кризата хвърля силна сянка на съмнение върху самият му статут като научна дисциплина, т.е. представлява сам по себе си един много сериозен проблем.

Но дори и тогава, когато неспособността на икономикса да предскаже кризата не се свързва експлицитно с есето и методологичните позиции на М. Фридман, най-разпространените оценки следват следната логика: **икономиксът не успя да предвиди кризата, следователно той се провали (failure of economics)**. Тези две твърдения се разглеждат като неразривно свързани – неспособността на икономикса да предскаже кризата се разглежда като синоним/доказателство за провала на икономикса.

Въпрос с ключово значение тогава е: Защо икономиксът не успя да предвиди настъпването на кризата?

Ако се направи опит да се обобщят съществуващите мнения⁴, то се очертават три основни възможни обяснения, които съставляват отговори на горния въпрос.

Първото възможно обяснение: икономиксът е станал прекалено абстрактен и се е откъснал от действителността. Съвременното му състояние се характеризира с прекомерна математизация и формализация, самоцелно теоретизиране, в резултат на което е загубил собственото си съдържание; отдалечил се е или е скъсал връзките си с реалността.

Тази критика идва преди всичко от редиците на хетеродоксалните икономисти. Тя не е нова, но кризата даде повод за нейното активизиране. Като примери могат да се посочат публикации на Т. Лоусън (2009, 2012), Дж. Ходсън (2008, 2009), А. Кирман (2009), Ларс Сил (2010) и други – активни участници в дискусията.

В контекста на идеята за отдалечаването на икономикса от действителността, показателно е възраждането сред хетеродоксалните икономисти на интереса към книгата на Т. Лоусън „Икономикс и реалност“, публикувана през един по-ранен период (Lawson, 1997). В нея авторът критикува икономикса за това, че той възприема и изучава икономиката като затворена система, а тя е отворена. В резултат на неточното идентифициране на обекта на анализ, икономиксът по-нататък

³ Дж. Стиглиц (Stiglitz, 2010, p. 1) пише: „Ако икономиксът е наука, както може да се предположи, ще бъде оценяван по способността му да предсказва. Но той, до голяма степен, се провали на този тест.“

⁴ На основата на публикации в научния печат, в текущите издания, социалните мрежи, блогове и т.н.

възприема и неадекватни на този обект методи на изследване. Крайният резултат е отдалечаване на икономикса от реалността. Ако се обобщи, критиката на Т. Лосън е в основата си онтологична.

Но нашето внимание, както бе посочено по-горе в увода, е към ортодоксалната теория.

Гласове с подобни критики звучат и от редиците на доминиращата парадигма.

В една статия, придобила изключително широка популярност, П. Кругман (Krugman, 2009) реагира на провала на икономикса да предскаже кризата с въпроса: „Как икономистите объркаха толкова нещата?“. Отговорът, който Кругман дава на този въпрос е: „професията на икономистите (т.е. икономиксът – б.а.) остана встрани, защото те като група погрешно приеха красотата, облечена във впечатляващо изглеждаща математика, за истина.... Икономистите отново се влюбуха в остаряла, идеализирана представа за икономиката, в която рационални индивиди взаимодействат на съвършени пазари, този път представа, маскирана с уравнения.” (Krugman, 2009).

Т. Пикети в книгата си „Капиталът през ХХІ век“ отбелязва: „Да говорим открито, дисциплината „икономикс“ все още предстои да преодолява своето детинско увлечение към математиката и към чисто теоретичните и силно идеологизирани спекулации, за сметка на историческото изследване и сътрудничеството с другите социални науки.” (Piketty, 2014, p. 32).

Една голяма група икономисти от САЩ, Германия, Дания и Франция начело с Д. Коландър (Colander et al, 2009) отправят две основни критики към доминиращата парадигма. Първата е срещу моделите на неокласиката, които са прекалено абстрактни и откъснати от действителността: „тези модели не съумяват да държат сметка за действителната еволюция на реалната икономика... доминиращият теоретичен модел изключва много аспекти на икономиката, които е вероятно да доведат до криза”. Втората критика е по отношение на неспособността на икономистите-неокласици да разбират ограниченията на своите модели и да представят тези ограничения открито. Авторите завършват: „Това състояние на нещата очевидно изисква сериозна преориентация на фокуса на изследванията, които икономистите предприемат, а също установяването на етичен кодекс, който да изисква икономистите да разбират и оповестяват ограниченията и потенциалната опасност от неправилно използване на техните модели.” (Colander et al, 2009, p. 3, 4)

Второто обяснение и в по-конкретен план е свързано със състоянието на макроикономиката и нейните модели.

Преди да бъде представена критиката към макроикономиката във връзка с неспособността на икономикса да предвиди кризата, необходимо е накратко да се припомни какво характеризира състоянието на съвременната макроикономика. Към края на ХХ в. в нея се формират две влиятелни течения: Новата класическа макроикономика (школата на рационалните очаквания), в основата на която стои Теорията за реалния бизнес цикъл, и Новото кейнсианство. Макар че между тях има съществени различия, те споделят и общи методологични принципи (методологичния

индивидуализъм, оптимизационно поведение на индивидите, концепцията за равновесието), както и теоретична близост – по отношение на икономиката в дългосрочния период, поради което в края на XX в. бе лансирана идеята за Нов неокласически синтез. Така че критиката срещу макроикономиката е или критика срещу двете доминиращи течения, или срещу Новия неокласически синтез и неговата сърцевина: динамичните стохастични модели на общо равновесие – Dynamic Stochastic General Equilibrium models (DSGE моделите).

Един от първите, който отпрати критика към макроикономиката е известният американски макроикономист У. Бюитер (Buiter, 2009, р. 1), който в статия във *Financial Times* пише: „Стандартната макроикономическа теория не помогна да се предвиди кризата, нито допринесе за това тя да бъде разбрана или да се намерят решения...Както Новата класическа макроикономика, така и Новото кейнсианство, почиващи върху идеята за завършените пазари (complete markets) не само не позволяват ключовите въпроси за несъстоятелността или отсъствието на ликвидност да намерят отговор. Те не позволяват подобни въпроси да бъдат зададени. Нужна е нова парадигма.”

Ако се опитаме да бъдем по-детайлни, то критиката към моделите на съвременната макроикономика във връзка с последната криза могат да се систематизират в следните основни направления:

1. Моделирането на цикъла – в моделите на макроикономиката колебанията са възможни, но те са неголеми и самокоригиращи се, така че икономиката остава в стабилно състояние. Кризите са резултат на външни шокове, но не и на вътрешни, вградени фактори.
2. Начинът, по който финансовият сектор присъства в макроикономическата теория.
3. Линеарност на моделите.
4. Хипотезата за рационалните очаквания и репрезентативния агент – т.е. обект на критика стават и микроикономическите основи на макроикономиката.

Тези четири основни направления ще бъдат разгледани по-подробно.

1. Представата на макроикономистите за цикъла

О. Бланчард (Blanchard, 2014) посочва, че в годините преди кризата от 2008 г. американският мейнстрийм икономикс възприема една нарастващо „благоприятна” („добронамерена“) гледна точка за колебанията на обема и заетостта. Но той допълва: „Кризата показва ясно, че тази гледна точка е погрешна и че има нужда от дълбоко преосмисляне.“

Заслужава да се види как известният икономист⁵ обяснява формирането на тази „добронамерена“ гледна точка. В своята статия от 2014 г. той пише: „Техниките, които ние използваме, оказват влияние върху нашето мислене по един дълбок и не

⁵ До октомври 2015 г. О. Бланчард е главен икономист на МВФ.

винаги осъзнат начин. Такъв е случаят с макроикономиката в десетилетията, предшествващи кризата. Техниките бяха най-подходящи за едно разбиране, според което икономическите колебания се случват, но те са регулярни и в основни линии самокоригиращи се. Проблемът е, че ние започнахме да вярваме, че това е наистина начинът, по който светът работи.”(Blanchard, 2014, p. 28).

И по-долу „Ние в тази област (макроикономиката - б.а.) възприемахме икономиката катопостоянно подложена на различни шокове, постоянно колебаеща се, но по един естествен начин връщаща се към стабилното си състояние във времето.

....Ние всички знаехме, че съществуват „тъмни ъгли”, ситуации, при които икономиката може зле да функционира. Но ние смятахме, че сме доста далеч от тези ъгли, и през повече време можем да ги игнорираме.

.... Основният урок от кризата е че ние сме били много по-близо до тези тъмни ъгли отколкото си мислехме, и че ъглите се оказаха по-тъмни отколкото ние смятахме.”

Положителното в статията на Бланчард е, че наред с вътрешните причини за този „благоприятен” поглед към икономическите колебания (развитието на макроикономическата теория), той разкрива и външните: това е сравнително по-равномерното, без големи сътресения стопанско развитие на развитите страни от 80-те години на XX в. насам.

2. Начинът, по който се интерпретира в макроикономиката финансовия сектор

Критики с подобно съдържание са широко разпространени. Не са малко икономистите, които посочват, че в своята най-абстрактна същност теорията на пазарната икономика е теория на бартерна икономика, в която ролята на парите е сведена до посредник в движението на стоките. В моделите на макроикономиката, ако финансовият сектор присъства, то той е прекалено абстрактен, тривиален и опростен. Срещу това икономистите днес се изправят пред лицето на съвсем различна реалност – реалност, в която финансовият сектор играе много важна роля (днес много икономисти признават, че той е „сърцето“ и „кръвоносната система“ на съвременната монетарна пазарна икономика), нещо повече, с основание се говори за „финансиализация” на икономиката, за несъразмерно/прекомерно разрастване на финансовия сектор, а през последните две десетилетия в резултат на финансовите иновации се промени начинът, по който функционира финансовата система. Много малко от това присъства в модерната макроикономика. Затова и повсеместно е признанието, че е необходимо сериозно преосмисляне на интерпретацията на финансовия сектор в макроикономиката. Масов е призивът да се ендогенизират важни аспекти на финансовия сектор от гледна точка на съвременното му функциониране.

3. На критика е подложено едно от основните свойства на макромоделите до кризата – тяхната линеарност.

Ето как О. Бланчард (Blanchard, 2014) обяснява това свойство на моделите. Връщайки се към революцията на рационалните очаквания през 70-те години на XX в., той посочва: „Основната идея – че поведението на хората и фирмите зависи не само от текущите икономически условия, но и от това какво те очакват да се случи в бъдеще – не била нова. Това, което е ново е развитието на техники за решаването на модели при предпоставката, че хората и фирмите правят най-доброто за да оценят бъдещето.

...Тези техники обаче имат смисъл само при схващането, според което икономическите колебания са достатъчно регулярни, така че гледайки към миналото, хората и фирмите (и иконометриците, които прилагат статистиката към икономикса) да могат да разберат тяхната природа и да формират очаквания за бъдещето и да са достатъчно прости, така че малки шокове имат малък ефект, а един шок два пъти по-силен от друг, има два пъти по-силен ефект върху икономическата активност. Причината за това допускане, наречено линеарност, е техническа: модели с не-линеарност – такива, при които малък шок като намаляване на цените на недвижимостите, могат понякога да имат голям ефект, или при които ефекта на шока зависи от останалата икономическа среда – е трудно, ако не и невъзможно да бъдат решени при предпоставката за рационални очаквания.” (Blanchard, 2014, p. 28).

И по-долу: „Че малки шокове могат понякога да имат големи ефекти и, като резултат, нещата да тръгнат действително зле, не било напълно пренебрегнато от икономистите. Но един такъв резултат се смятало че е нещо от миналото което няма да се случи отново, поне не в развитите страни, резултат от техните силни икономически политики....

...Накратко, идеята че малки шокове могат да имат голям неблагоприятен ефект или че могат да имат за резултат продължителен спад, не се разглежда като основен проблем.” (Blanchard, 2014, p. 29).

4. Обект на критика стават и микроикономическите основи на макроикономиката – хипотезата за рационалните очаквания и репрезентативния агент.

Франсиз Копола отбелязва: „Тези модели не са реалистична картина на това как икономиката действително работи. Репрезентативните агенти всъщност не представляват никого. Рационалните очаквания са движени колкото от логиката, толкова и от емоциите. Поведенският икономикс е още в детската си възраст, но ние вече започваме да разбираме до каква степен хората са водени от инстинктите си като например стадния инстинкт. И никъде това не е толкова очевидно както във финансовата индустрия.”

Третото обяснение и отговор на въпроса защо икономиксът не успя да предвиди кризата е свързано с разкриване недостатъци на ортодоксалната финансова теория.

Критиката срещу ортодоксалната финансова теория може да се разглежда като по-нататъшно продължение на критиката срещу макроикономиката, защото и тук едно от основните обвинения е, че тя почива върху прекалено абстрактни, опростени предпоставки.

През м. март 2009 г. във Великобритания е публикуван документ на Британската финансова служба. Той е озаглавен "The Turner Review – A Regulatory Response to the Global Banking Crisis". В него част 1.4 е посветена на „Фундаментални теоретични въпроси“. В тази част се посочва, че финансовите пазари не могат адекватно да бъдат моделирани като ефективни взаимодействия между рационални агенти, водещи до равновесие в процеса, като по този начин се отхвърля почти цялата структура на модерната ортодоксална финансова теория така както тя е развита през последните 20 – 30 години (The Turner Review, 2009, p. 40-41).

На преосмисляне са основните постановки на ортодоксалната финансова теория, като особено силно критикувана е хипотезата за ефективните пазари (Е. Фама). Според нея, финансовите пазари коректно образуват цените на активите в съответствие с цялата налична информация. В резултат финансовите пазари функционират ефективно, те са гъвкави и уравнивяващи се. Но икономистите по трудния начин трябваше да осъзнаят, че идеализираната им представа за финансовите пазари не отговаря на действителността, а финансовата теория почива върху прекалено опростени, абстрактни допускания. Вместо идеята за ефективните пазари, в монетарната теория на преден план излезе въпросът за финансовата нестабилност и за нейната връзка с макроикономическата динамика.

Но в разгърнатата се дискусия в научните среди има и много защитници на икономикса и от нападките срещу него, свързани с кризата. Аргументите, които се привеждат, могат да се систематизират накратко по следния начин:

1. Не е вярно, че икономическата теория не е предсказала кризата – привеждат се примери, свидетелстващи за обратното.

Х. Мински в поредица от публикации (Minsky, 1982, 1986, 1992)⁶ отстоява идеята, че финансовият капитализъм има вродена тенденция към нестабилност и кризи, дължащи се на спекулации за сметка на нарастващ дълг. Той отправя ред предупреждения за сериозните последици, които финансовата дерегулация след 1980 г. може да има. Но неговите идеи не придобиват популярност сред мейнстрийма, не и преди настъпването на финансовата катастрофа.

Нуриел Рубини, професор по икономикс в Ню Йоркския университет на 7 септември 2006 г. в свое изказване пред МВФ предупреждава, че САЩ са изправени пред срив на цените на жилища, силно намаляващо доверие на потребителите и рецесия. Неблагоприятните развития могат да разрушат хедж фондовете, инвестиционните банки и други основни финансови институции. От името на Фонда отговаря икономистът Анирван Бенаржи който казва, че предсказанията на Рубини не

⁶ Мински умира през 1996 г.

използват математически модел и пренебрегва неговите предупреждения като такива на обичайния песимист.

Много **пост-кейнсианци** (Пол Дейвидсън и други) също след 1980 г. отправят предупреждения относно опасностите, които разширяващия се пазар на дериватите, финансовата дерегулация и високите нива на дълга създават.

Но никой не чува техните предупреждения. Защото те са хетеродоксални икономисти, а към хетеродоксалните теоретични направлени неокласиката по принцип се отнася с пренебрежение.

Към това би следвало да се прибави още една причина: това е формираният и господстващ по времето преди кризата неолиберален начин на мислене, в който няма място за икономически катастрофи. По този повод Дж. Ходсън (Hodson, 2009, p. 1214) пише: „Предупрежденията били пренебрегнати също поради идеологията на свободния пазар, комбинирана с теоретични идеи като хипотезата за ефективните пазари и рационалните очаквания. Широко се вярвало, че пазарите ще регулират и контролират дълга. Свръх отпускане на кредити ще бъде идентифицирано от пазара и акциите на отпусканите безспир кредити институции ще бъдат автоматично подкопани. Държавно регулиране следователно не е необходимо.Когато икономистите вярват в информационната ефективност на пазарите и тяхната самокоригираща се способност, тогава предупреждения за срив биват пренебрегнати, защото те вървят срещу установените разбирания.”

2. Че е невъзможно да се очакват точни прогнози от икономистите или че това не е основната задача на нашата наука.

В отговор на критиките много икономисти-неокласици пишат, че не е възможно да се предвидят кризите така, както не могат да се предвидят земетресенията. „Макроикономистите не са оракули. – посочва Фр. Копола - Тяхната задача е да идентифицират тенденции, а не да предсказват конкретни явления. Едновременно е и неоснователно, и опасно от страна на обществото да очаква те да играят ролята на пророци.”

Други икономисти подчертават факта, че съставянето на прогнози не е основната задача на икономическата наука. Като клон на научното знание задачата на икономическата теория е преди всичко да изследва и обяснява закономерностите на функциониране на икономиката.

3. В хода на дискусията се чуват и гласове, които припомнят, че прогнозите на икономистите са винаги формулирани при определени условия (те са *conditional*), т.е. имат вида: „ако такива и такива обстоятелства бъдат налице“, тогава в икономиката „ще протекат такива и такива процеси“.⁷

⁷ Пояснения за характера и спецификата на икономическите прогнози се съдържат във Въвеждащата глава на почти всеки учебник по Икономика.

4. До защита на макроикономиката и нейните модели – особено основната съвременна конструкция: динамичните стохастични модели на общо равновесие (както и на ортодоксалната финансова теория).

Един от първите, които в годините след кризата излиза със защита на макроикономиката, е Бен Бернанке. В своя реч, произнесена през 2010 г. пред Принстънския университет (Bernanke, 2010) той отстоява разбирането, че по време на събитията довели до финансовата криза, грешки са правени, но те са главно „инженерни“ или „управленски“, но не и грешки на фундаменталната наука макроикономика. Бернанке признава, че да се разбере отношението между икономическата и финансовата стабилност в макроикономически контекст е критична недовършена задача за изследователите. Но за да се реши тази задача той предлага да се надгражда над постигнатото като се използва утвърдената методология в макроикономиката – т.е. да се продължи по пътя, по който науката върви от периода преди кризата.

Самият П. Кругман в публикации в своя блог⁸ през последните години защитава моделирането. Според него икономиксът е дисциплина на моделите. Всички те са непълни – оставяйки извън една или повече важни характеристики на своите цели; много от тях са несравними – доколкото те осветяват различни черти на общи цели чрез правенето на различни опростявания; нито един от тях не е точен, благодарение на техните идеализации. Но добрите сред тях, както подчертава ученият, имат известна реална обяснителна сила и предсказателно съдържание, което направлява политиката.

Наблюденията си върху методологията на икономикса Кругман обобщава по следния начин: „Така че как ние правим полезен икономикс? Най-общо, това, което ние наистина правим, е комбинираме максимизация и равновесие като първа стъпка с разнообразие от *ad hoc* модификации, отразяващи това, което изглежда да са емпирични регулярности относно едновременно как индивидуалното поведение и пазарите се отклоняват от този идеализиран случай.”

В подкрепа на икономикса се изказва и един от най-влиятелните съвременни макроикономисти – Т. Сарджънт. В свое интервю (Sargent, 2010) той казва: „Критиката на моделите на Реалния бизнес цикъл и на техните близки братовчеди – т. нар. Нови кейнсиански модели, е погрешно насочена и отразява неразбирането на целта, за която тези модели са създадени. Тези модели са били създадени за да описват агрегатните икономически колебания при нормални времена, когато пазарите могат да поставят заематели и заемодатели заедно по едни нормален начин, а не за време на криза или разпад на пазарите.”⁹

⁸ <http://krugman.blog.nytimes.com>

⁹ Извадката е от едно интервю на Т. Сарджънт. Цит. по: Speigler, P.M. and W. Milberg, *Methodenstreit 2013? Historical Perspective on the Contemporary Debate Over How to Reform Economics*, *Forum for Social Economics*, vol. 42, N 4, 2013, p. 320.

Анализът дотук позволява да се направят следните изводи относно критиката към икономикса като рефлексия на последната глобална финансово-икономическа криза:

1. Кризата доведе до активизиране на критиката срещу неокласическия икономикс, и на такава основа – до активизиране на теоретичните дискусии.
2. Макар че като отправна точка често се използва въпросът „Защо икономиксът не успя да предвиди глобалната криза?“, и критиките, и дискусите съвсем не се ограничават само в търсене на отговор на този въпрос. Кризата в икономиката извади на преден план явни и скрити до момента проблеми на науката. Ето защо и критиката срещу доминиращата теоретична парадигма, както и разгърнатата се в резултат на нея дискусия обхващат един широк кръг от проблеми – от методологията, до въпроси на теорията или на отделни нейни части.
3. Критиката срещу икономикса бива ортодоксална и хетеродоксална. И двете заслужават внимание в еднаква степен. Предвид на декларираното в увода на студията намерение на автора да фокусира върху неокласическата парадигма, вниманието по-горе бе насочено единствено върху ортодоксалната критика (т.е. критиката вътре в самото направление). Затова следва да се направи уговорката, че и изводите по-нататък също ще се отнасят само до ортодоксалната критика.

Все пак тук е необходимо да се посочи, че разликата между ортодоксалната и хетеродоксалната критика срещу икономикса във връзка с последната криза, е съществена. Ясна представа за това дават двете писма-отговор на британски икономисти на въпроса на кралицата защо никой не успя да види приближаването на икономическата катастрофа.¹⁰

¹⁰ В отговор на въпроса на кралицата защо никой не успя да предвиди кризата, на 17.06.2009 г. в Британската академия на науките се провежда кръгла маса с участието на голям брой учени-икономисти, журналисти, политици и др., със задачата да дискутират въпроса на кралицата и да потърсят отговор. Резултатът от обсъждането е изложен в писмо, адресирано до кралицата и подписано от професорите Тим Бесли и Питър Хенеси (писмото получава широк отзвук в пресата и по-късно е публикувано в *British Academy Review, Issue 14, Nov. 2009*). В него авторите изброяват множество причини за провала на специалистите да видят настъпването на кризата. Сред тях са: докато някои от най-добрите математически умове са били ангажирани с управлението на риска, те се занимават с отделни аспекти на финансовата система и „често губят от погледа по-голямата картина“; мнозина вярвали, че рискът е безопасно разпределен и на практика премахнат чрез редица нови финансови инструменти; политиците от всички партии били очаровани от пазара, и т.н. Крайният извод е: „провалът да се предвиди времето на настъпването, размах и остротата на кризата докато има много причини, е принципно провал на колективното въображение на много умни хора, както в тази страна, така и в международен мащаб, да разберат рисковете за системата като цяло“ (Besley and Hennessy, 2009, p. 10).

Неудовлетворени от горния отговор на въпроса на кралицата, група от 10 (главно хетеродоксални) британски икономисти, пишат на 10.08.2009 г. свое писмо-отговор до кралицата. В него те посочват, че макар че приемат част от изложените в първото писмо причини за провала на икономистите да предскажат кризата, считат, че „общият анализ е неадекватен защото не признава недостатъците в подготовката или културата на

4. От трите направления на критиката към неокласическия икономикс вътре в самата доминираща парадигма и във връзка с последната криза, изложени по-горе:

- свръхматематизация и самоцелно теоретизиране;
- критики към моделите на макроикономиката;
- критики към ортодоксалната финансова теория,

най-дълбок, фундаментален характер има първата критика – за свръхматематизация, прекалена абстрактност и самоцелно теоретизиране. Това е така, защото тя касае методологията.

Що се отнася до неокласическото направление, тази критика не е нова. За да я разграничи от хетеродоксалната критика, авторът преди време я нарече „вътрешна методологична критика” (Младенова, 2011). Вътрешната методологична критика съществува и заслужава да се припомнят някои факти за нея.

През 1970 г. от високата трибуна на Американската икономическа асоциация и в качеството на неин Президент, в своето президентско обръщение В. Леонтиев посочва: „...у мнозина от нас се надига чувство на безпокойство относно сегашното състояние на нашата дисциплина, резултат на безпрецедентното развитие през последните три десетилетия.” Това, което ученият констатира е фундаментален дисбаланс в състоянието на дисциплината, изразяващ се в това, че „слабото и прекалено бавно разрастване на емпиричната основа просто не може да подкрепи разклоняващата се супер структура на чистата, и бих казал, съзерцателна икономическа теория” (Леонтиев, 1994а, с. 286).

Десет години по-късно, през 1982 г. Леонтиев отново прави оценка на състоянието на доминиращата икономическа теория, което му дава основание за нова и още по-остра критика. Обект на критичната оценка е американската икономическа наука. Тя не само е развила отрицателно отношение към систематичното емпирично изследване, според учения, но и уклон към самоцелно и празно теоретизиране. „След като не са били подложени на суровата дисциплина на систематичното търсене на факти, по традиция наложено и прието от техните колеги в естествените и историческите науки, икономистите развиват почти непреодолимо пристрастие към дедуктивното мислене.... Страница след страница на професионалните икономически списания се изпълват с математически формули, водещи читателя от множество повече или по-

икономистите“. По-нататък в писмото се посочва: „Ние вярваме, че тясната подготовка на икономистите – която концентрира върху математическите техники и изграждането на емпирично неконтролирани формални модели – е основна причина за провала на нашата професия. Този недостатък се усилва от преследването на математически техники заради самите тях от много водещи академични списания и катедри по икономикс“. В края на писмото авторите пишат: „Ако обобщим: писмото на професорите Бесли и Хенеси пропуска участието на много водещи икономисти в превръщането на икономикса в дисциплина, откъсната от реалния свят, и в налагането на нереалистични допускания, които дадоха възможност да се поддържа некритична гледна точка за това как работят пазарите.“ Сред подписалите писмото са професорите Дж. Ходсън, Ш. Доу, П. Ърл, Дж. Фостър и др.

малко правдоподобни, но напълно условни предположения, към точно формулирани, но съвсем неуместни теоретични заключения.”

„Година след година теоретиците на икономиката продължават да създават десетки математически модели и да изследват в най-големи подробности техните формални качества, а иконометриците приспособяват всевъзможните видове алгебрични функции към по същество същите съвкупности от данни, без да са способни да предложат в някакъв приемлив вид систематично разбиране за структурата и функционирането на дадена реална икономическа система.”(Леонтиев, 1994b, с. 11-15).

Поради всичко това, заключава ученият, резултатът е „състояние на стабилно, стационарно равновесие и блестяща изолация, в което е изпаднала академичната икономическа теория”.

В последна сметка истината е, според В. Леонтиев, че икономиксът, или поне част от него, се е превърнал в „емпирично празна наука”.

През следващия период критика от подобно естество отправят икономисти като М. Блауг, Р. Липси, М. Фридман и други.

Вътрешната методологична критика съществува, тя се чува вътре в ортодоксалното направление през последните четири и половина десетилетия, и тя не идва от случайни хора, а от световно известни икономисти, дали изключителен принос за развитието на самото направление. Освен това тя е много остра и безкомпромисна. Но какво се случва – тази критика остава без всякакво внимание – напълно пренебрегната или отмината с мълчание.¹¹

Сега се случва същото. Силната, и за мнозина неочаквана статия на П. Кругман от 2009 г. намира много широк отзвук, но не и в ортодоксалното направление. В ортодоксалното направление тя остава без коментар, също както и проблемите на методологията биват отминати с мълчание.

Като се има предвид историческият опит, това състояние на нещата можеше да се предвиди. Аз съм напълно съгласна с Дж. Ходсън (хетеродоксален икономист), който още през 2009 г. прогнозира, че най-вероятният отговор на неокласиците на всички критики срещу тях, ще бъде: „Трябва повече да се стараем да правим по-добри модели.”(Hodgson, 2009, p. 1216-1217).

5. Дискусии вътре в доминиращата теоретична парадигма се водят (в основни линии) само по втория и третия аспект на критиката срещу икономикса: относно някои слабости и недостатъци на модерната макроикономическа теория или на ортодоксалната финансова теория, и то на основата на утвърдената методология и при приетите от неокласиката изходни предпоставки. Теоретико-методологичните основи на икономикса остават непокътнати, непокътната остава и непоколебимата убеденост на икономистите-неокласици в тяхната работа.

¹¹ Този въпрос е развит подробно в: Младенова, З., Неокласическата теория в края на XX – началото на XXI век: постижения, проблеми, перспективи, част 1, 2011, глава 4 параграф 2: с. 315-372.

Водещите списания продължават да публикуват силно математизирани статии. Икономистите продължават да остават в плен на илюзията, че икономиксът е най-добре развитата (най-съвършената) сред социалните науки (Fourcade, Ollion and Algan, 2015). Ето защо очакванията нарасналите критики срещу икономикса, главно от страна на хетеродоксалните школи, негативното отношение, оценки и натиск от страна на общественото мнение да предизвикат по-съществена промяна в икономикса, засега не се оправдават.

Такава е и оценката на редица икономисти – ортодоксални и хетеродоксални, за ефектите от критиката срещу икономикса след кризата и до настоящия момент.

Асад Заман пише: „Мнозина, които очаквах, че световната финансова криза ще послужи като призив за пробуждане в професията, останаха много разочаровани от последващите развития. Макар че имаше истинска вихрушка от публикации върху различни аспекти на кризата, фундаментално преосмисляне не е налице.”

Д. Коландър (Colander, 2015, p. 229) отбелязва: „... аз не очаквам финансовата криза от 2008 г. да има значителен ефект върху професията на икономистите, върху това как се прави макроикономика Икономиксът не се е променил по никакъв фундаментален начин след финансовата криза и проявява малка вероятност да се промени. Така че от гледна точка на фундаменталните определители, макроикономическата теория ... не се е променила, макар че това отсъствие на промяна не може да бъде оправдано.”

В цитираната по-горе статия Дж. Ходсън (Hodgson, 2009, p. 1205) посочва, че една от задачите, които си поставя в публикацията е да оцени изгледите за възраждане на икономическата теория след кризата. Неговата оценка е следната: „... възможността за преориентиране на икономикса в по-конструктивни и релевантни канали е по-малко вероятна, отколкото може да изглежда на пръв поглед, поради наличието на основни институционални и културни бариери пред реформата на професията. Сред тези бариери са остарели дисциплинарни граници, дълбока специализация за сметка на синтетичен поглед върху нещата и култ към метрификацията и формализацията.”

Солидарен с направените по-горе оценки е и П. Коуен (Cohen, 2009): „Засега отсъства значителна промяна на мненията и практиката след академичните лидери на нашата професия. Напразно ние търсим да открием подобни разговори и отказване. Знаците са за „обичайната практика” (“business as usual”).”

Така че тези, които очакват разгърнатата се дискусия и критиката срещу икономикса да доведат до съществена промяна в характера на доминиращата теоретична парадигма, засега остават разочаровани.

За да завърша тази част, бих искала да коментирам това, с което започнах: че неспособността на икономикса да предвиди кризата се възприема широко в професията като „провал“ на икономикса. В основата на подобни разбирания стоят методологичните идеи на М. Фридман, независимо дали даденият икономист се позовава експлицитно върху него или не. Причината е в това, че в неокласиката М. Фридман се счита за всепризнатия авторитет по отношение методологията на икономическата наука. През 1953 г. той публикува своето влиятелно есе

„Методология на позитивния икономикс” (Friedman, 1953). Около публикацията се разгръща оживена дискусия в течение на около десет години, но след това методологията на Фридман е приета като официалната методология на икономикса и такава остава и до ден днешен.

М. Фридман развива собствена концепция за метода, в основата на която лежи логическия позитивизъм, попериянството и инструментализма. Ключов елемент е попериянството, затова нека да припомним някои основни идеи, касаещи философските възгледи на К. Попър.

През първите десетилетия на XX в. във философията на познанието се утвърждава логическият позитивизъм, когато през 1934 г. се появява книгата на К. Попър „Логика на научното откритие“ (Попър, 1994). Книгата представлява една нова размерност на отношението „опит-научна теория”, което представлява вечно предизвикателство пред философската рефлексия на науката.

Според Попър емпиричните проверки не могат да установят истинността на една теория. Това е така, защото изследователят не е в състояние да извърши всички възможни проверки на тази теория. Положителните тестове само доказват, че теорията все още не е била опровергана: тя обаче може да е вярна или не, доколкото в следващия експеримент или наблюдение може да се получи резултат, който не е съвместим с нейните предсказания.

По този начин Попър отхвърля принципа на верификацията (доказване истинността на дадено твърдение или теория чрез опита) и обосновава принципа на *фалсификацията*, според който емпиричната проверка на дадена хипотеза се състои в търсенето не на потвърждаващи, а на опровергаващи примери. Дотогава, докато такива случаи не са намерени, теорията се смята не за „верифицирана”, а само за *подкрепена*. Попър е категоричен: „Теориите не се поддават на верификации, но те могат да бъдат подкрепени.” (Попър, 1994, с. 78).

Оттук Попър прави извод за неправомерността от отъждествяване на научното знание с доказано знание. Обратното, принципиалната и неизбежна погрешност (фалибилизъм) е специфична черта на научното знание.

М. Фридман прилага идеите на Попър към методологията на икономическата наука. Опирайки се на въведеното от Дж. Н. Кейнс разграничение между „позитивна” и „нормативна” икономическа теория, още в началото на своята публикация Фридман (Friedman, 1953, р. 3) ясно очертава целта си, а именно: „да се занимае с определени методологични проблеми, които възникват при конструирането на „обособената позитивна наука”. Той заявява разбирането си, че позитивният икономикс е или може да бъде „обективна” наука, в съвсем същия смисъл като коя да е от физическите науки.

В духа на философията на позитивизма Фридман уточнява своето разбиране за „позитивна наука”. То се основава на две основни тези: 1) позитивната наука „има за своя крайна цел издигането на „теории” или „хипотези”, които дават правилни и значими предсказания относно още ненаблюдавани явления“ (Friedman, 1953, р. 7), и 2) научната ѝ значимост се определя от съотнасянето на нейните предсказания

спрямо фактите. Фридман (Friedman, 1953, p. 8) пише: „Ако се разглежда теорията като съвкупност на съдържателни хипотези, то за нея следва да се съди по нейната предсказателна сила относно този клас явления, които тя трябва „да обясни“. Само фактическите данни могат да покажат дали тя е „вярна“ или „погрешна“, или по-добре е да се каже ще бъде ли тя „приета“ като обоснована или „отхвърлена“.“.

Според Фридман, единствено възможният способ за емпирична проверка на теорията е сравнението на нейните изводи (прогнози, предвиждания) с фактите (една значителна част от есето е посветена на това защо не предпоставките на теориите, а само изводите). „Хипотезата се отхвърля – пише Фридман – ако предвижданията противоречат на реалните данни; тя се приема, ако предсказанията ѝ не противоречат на реалността; нашето доверие към нея нараства, ако реалните данни многократно не са могли да я опровергават.“ По-нататък в духа на Попър ученият добавя: „Фактите никога не могат „да докажат“ една хипотеза: те могат само да не успеят да проявят нейната погрешност, което ние най-често имаме предвид когато казваме – не съвсем коректно – че хипотезата е била „потвърдена“ от опита“ (Friedman, 1953, p. 9).

Макар че възгледите на М. Фридман бързо се възприемат в професията като общопризнатата икономическа методология, проблеми с нея възникват още през 60-70-те години на XX в. Те са свързани както с известни несъвършенства на концепцията на Попър, така и със спецификата на предмета на изследване, пораждащ затруднения при приложението на принципа на фалсификацията в икономическата теория.

Книгата на Попър е преведена и публикувана на английски език едва през 1959 г., но попериянството не успява истински да се утвърди, когато се оказва под рязка и разностранна критика. У философите се натрупват много чисто професионални претенции към теорията на познанието на Попър: абсолютизацията на емпиризма; постулирането само на негативна зависимост на теорията от опита; неудовлетворителното решение на проблема за разграничението между наука и не-наука (демаркацията) и т.н. Главният аргумент, който обикновено се привежда срещу принципа на фалсификацията е, че той не само не е в състояние да докаже истинността на теорията, но се оказва, че не е в състояние убедително и еднозначно да я опровергае.

Чрез конкретни примери от историята на науката това убедително показва И. Лакатош. По-рано аналогични съображения изказват френският физик П. Дюем и американският философ У. Куайн. Противоположно на това, което твърди фалсификационизмът, поне в неговата първоначална или „наивна“ версия, тезисът на Дюем-Куайн гласи: предвид системния характер на научното знание емпиричната проверка на отделно взети положения на теорията е невъзможна. Отрицателният характер на проверката позволява да се констатира конфликт между опита и теорията като цяло, но не дава възможност да се установи къде конкретно е допусната грешка, кой именно от елементите на теорията противоречи на фактите. Достатъчно изобретателният учен винаги може при желание да спаси от опровержение всеки теоретичен тезис по пътя на неговото преформулиране или видоизменение на други компоненти на теорията.

В резултат на дискусиите и критиките се появява „развития фалсификационизъм“, чиито основни възгледи (в лицето на И. Лакатош) могат да се систематизират по следния начин: 1) наред с опроверженията в практиката на научните изследвания определена роля играят и верификациите (потвържденията); 2) нито един единичен факт или наблюдение не е в състояние да потвърди или опровергае дадена теория; значението на фактите се оценява в рамките на научноизследователската програма; 3) нито една теория не бива отхвърлена, независимо от това какви „контрафакти“ са се натрупали срещу нея, преди да се е появила нова теория.

Възгледите на „развития фалсификационизъм“ представляват известно отдалечаване от предходната философска мисъл, но те се вписват в рамките на логическия позитивизъм и могат да се разглеждат като негово по-нататъшно усъвършенстване, което прибавя главно признание за ограниченията на емпиричното тестване. Тези възгледи не са насочени против К. Попър, а срещу догматичното и опростено разбиране на фалсификацията. Основният им принос е в това, че привеждат доказателства, че връзката между теория и емпирика е много по-сложна и че приложението на принципа на фалсификацията далеч не е така лесно.

Наред с новите развития във философията практическото приложение на принципа на фалсификацията в икономическата теория се натъква на сериозни проблеми, произтичащи от спецификата на предмета на науката. Два от тях се оказват най-съществени:

Първо, използването на принципа на фалсификацията предполага получаването на точни предсказания, които в икономическата теория имат съвсем приблизителен характер, или по принцип са невъзможни. Т. Хътчисън (Hutchison, 1977) посочва, че съгласно Попър законите, а не тенденциите трябва да служат като база на предсказанията, но в икономическата теория поради спецификата на нейния предмет сериозно може да се говори само за последните. Според ученият, истинският тест на една хипотеза изисква едновременно крайно число проверяеми първоначални условия и установени общи закони, но в икономикса в много случаи тези изисквания не са удовлетворени.

Второ, ако предсказанието все пак е получено, много сложно е то да се провери. Във всеки случай емпиричната проверка в икономическата теория е много по-малко ефективна, отколкото във физиката.

В определена степен това е свързано с обстоятелството, че обикновените статистически тестове, които икономистите правят, са твърде слаб инструмент за установяване на аномалии в теорията. Друг проблем се състои в това, че по правило икономическите данни се подбират по статистически начин и концептуално не напълно съответстват на променливите на теорията. Затова, ако проверката даде отрицателен резултат, теоретикът има възможност да прехвърли вината върху статистика, заявявайки, че той не е подбрал тези данни, които трябва или ги е обединил по неадекватен начин.

В допълнение към казаното съществува и друг проблем относно това, какво следва да се счита за опровержение на теорията: колко точно трябва да са „контрафактите“ или

отрицателните емпирични резултати? На този въпрос методологията на Попър или Лакатош не дава ясен отговор. В тази връзка М. Блауг (Blaug, 1994, р. 6) основателно отбелязва: „Огромната трудност на проверката на икономическите теории се заключава не толкова в невъзможността от провеждането на контролируем експеримент, който би позволил да се установи истинността на теорията веднъж и завинаги, а по-скоро в това, че при отсъствието на подходящи лабораторни условия икономистите не могат да дойдат до съгласие по повод на определени *емпирични критерии за опровергаване на хипотезите*.“.

Ако разсъждаваме в контекста на **съвременните разбирания на философията на познанието и на икономическата методология**, то тезата за провал на икономикса поради неспособността му да предскаже последната глобална криза по-скоро поражда въпрос. Той се изразява в следното: от една страна е вярно, че неокласиката не успя да сигнализира на обществото за наближаващия срив. Но от друга страна – теорията на кризите и циклите има повече от двеста годишна история. В различните теоретични направления тази идея се обосновава по различен начин, с различни аргументи, но огромното мнозинство от икономистите (с някои много малки изключения), в т.ч. и неокласиката приемат, че пазарната икономика се развива възходящо, но едновременно с това неравномерно във времето. Периоди на нарастване закономерно се сменят от периоди на свиване на икономическата активност. А това означава, че кризите се разглеждат като неизбежен и закономерен спътник в развитието на пазарното стопанство. Възниква въпросът: в какво следва да се търси/вижда предсказателната сила на икономическата теория (неокласиката): в това да обоснове кризите като неизбежно и закономерно явление в развитието на съвременната икономическа система (каквито е имало не само в миналото, но ще има и в бъдеще), или в това да предскаже едно конкретно явление – една отделна криза и още по-точно – времето на нейното настъпване?¹²

Очевидно е, че споделящите разбирането за „провал“ на икономикса икономисти-неокласици се придържат към второто разбиране. Причината е в това, че именно ранната версия на фалсификационизма (т. нар. от Лакатош „наивен фалсификационизъм“) в интерпретацията на М. Фридман се налага като методология на неокласическата теория и остава такава и до ден днешен. Всички последващи развития в областта на философията на познанието или в областта на икономическата методология остават недостъпни за огромната част от неокласиците. Практикуващите икономисти остават в плен на традицията. Те продължават да отстояват старите виждания, разглеждащи методологията на М. Фридман като образец на научна методология в икономикса. Резултатът е догматичното и опростено разбиране на фалсификацията, което доминира в нашата наука. Докато цялата последваща наука доказва, че връзката между теория и емпирика следва да се интерпретира много внимателно и че приложението на принципа на фалсификацията (в икономическата, а и в другите науки) се сблъсква с редица проблеми.

¹² В много коментари на икономисти-неокласици изрично се посочва, че доминиращата теоретична парадигма - икономиксът, се е провалил в това да предскаже “the timing of the crisis”.

Асоциирането на неспособността на икономикса да предскаже последната финансово-икономическа криза с „провал“ на икономикса свидетелства (на основата на остарели, елементарни и повърхностни методологични възгледи) за това, колко техницизирана е представата на част от икономистите за собствената им дисциплина и професия в съвременните условия – превърнала се в особен вид „социално инженерство“, сведена едва ли не единствено до способността за прогнозиране. На тези икономисти трябва да се припомни, че икономическата теория е абстрактна дедуктивна наука, която има задачата да анализира и изучава принципите и механизмите на икономическата система. Според един традиционен подход, тя има научно-познавателна, методологична и практико-приложна функции, но същността и предназначението ѝ едва ли могат да се сведат единствено до практико-приложната функция.

От гледна точка на съвременните разбирания във философията на науката и изложеното по-горе, неспособността на доминиращата икономическа теория – неокласическата – да предвиди настъпването на последната криза, не води по категоричен начин до такъв красен извод като извода за „провал“ на икономикса (разбиран в смисъл на провал в качеството му на научна дисциплина). Но това не означава, че последните икономически събития не дават основание за критика срещу икономикса. Оценката, че икономиксът се е оказал неспособен да предвиди (да сигнализира на обществото за приближаването на) кризата, защото е пренебрегнал важни процеси от реалността, защото е пропуснал да анализира фактори, които могат да доведат до криза, авторът на тази публикация напълно приема. Нещо повече, считам че това е съдържанието на истинската критика. Това означава, че съвременната неокласическа теория има проблем. Но това е проблем с научно-познавателната функция на икономикса. Неспособността да се предскаже кризата, т.е. проблемът с практико-приложната функция на икономикса е само следствие и отражение на проблема с научно-познавателната функция на ортодоксалната теория.

II. Развитие на икономическата теория след кризата

В следкризисния период както в ортодоксалната теория, така и извън нея, се наблюдават нови интересни развития. Те ще бъдат разгледани последователно по-долу, но доколкото неокласическата (ортодоксалната) теория е доминиращата теоретична парадигма в съвременните условия, редно е анализът да започне с нея.

1. Неокласическата теория

Неокласическата теория продължава да се развива и след кризата. В изложението по-долу ще бъдат посочени само някои направления на това развитие, като авторът изрично подчертава, че не си поставя задачата да бъде изчерпателен.

1.1. Усъвършенстване на DSGE моделите – това е направление на най-новите изследвания, по което се работи многопосочно. Разработват се модели с нелинеарност, или такива, включващи нерационални агенти. Но най-сериозните усилия са насочени към интегрирането на финансовия сектор в макроикономическите модели.

П. Спигел и В. Милбърг (Spiegel and Milberg, 2013) анализират дискусията върху състоянието на икономикса след глобалната криза от 2008-2009 г. и на основата на дискусията извеждат доминиращите виждания за основните насоки, в които следва да се реформира икономикса. Двата автори посочват: „Разбирането, което може да се изрази накратко като „прибавете финанси и разбъркайте“ (“add finance and stir”) бе най-очевидното в текущия дебат и има изгледи да остане такова поради две причини. На първо място, това разбиране се подкрепя от известни и авторитетни икономисти, в т.ч. Нобелови лауреати по икономика. На второ място, тази насока на развитие съвпада с изменения, които вече са в ход в икономикса – например възхода на поведенските финанси. Поради това, тя не изисква съществено отклонение от тенденциите в текущата практика.“ (Spiegel and Milberg, 2013, p. 323).

Едновременно с това с участието на най-големите авторитети в професията, се дискутират и решават принципни въпроси като например: могат ли старите модели все още да бъдат използвани? Да се конструира един модел, или различни модели за различни състояния на икономиката и т.н.

О. Бланчард изразява собствената си позиция по следния начин: „Ако макроикономическата политика и финансовата регулация са направени по такъв начин, че да поддържат здравословна дистанция от тъмните ъгли, тогава нашите модели, които правят портрет на нормалните времена, пак до голяма степен ще са подходящи. Друг клас икономически модели, целящи да измерват системния риск, може да се използват за да дават предупредителни сигнали че ние се приближаваме твърде много до тъмните ъгли, и че трябва да се предприемат стъпки да се намали риска и да се увеличи дистанцията. Да се опитваме да създадем модел който интегрира нормални времена и системни рискове може би е отвъд професионалните концептуални и технически възможности на този етап.“ (Blanchard, 2014, p. 31).

Андрю Лилико, виден британски икономист отбелязва: „...макар че често е по-добре да имаме по-сложни модели, стига те да работят добре, има риск в това да се повишава сложността ... Един модел, който включва всичко, не е модел. Това е самият реален свят.“

П. Кругман посочва, че в макроикономиката има два вида модели: прости и сложни. Според Кругман, простите модели са за предпочитане. Той смята, че един сложен модел рядко (ако изобщо) дава по-добри предсказания или дори обяснения за това, което се случва в икономиката. Защо тогава са нужни сложните модели? Отговорът на Кругман е следния: „Сложните модели оказват подкрепа на простите когато те потвърждават техните изводи; а когато влизат в противоречие, дават сигнали че нещо

липсва.“¹³ Според известния икономист, моделите на Новата класическа макроикономика са добри по принцип, но при специални случаи (например при *zero lower bound*) икономистите трябва да се обърнат към кейнсианската макроикономика.

1.2. Проблемите на паричната политика – в центъра на икономическия дебат.

От таргетиране на инфлацията преди кризата, паричната политика по време на кризата се изправи пред съвършено различна ситуация и пред необходимостта да взема нетрадиционни решения – затова се заговори за иновативна, нетрадиционна парична политика. След кризата във фокуса на вниманието застана възстановяването и поддържането на финансова стабилност, а също и излизането на икономиката от рецесията. На преосмисляне са поставени целите и инструментите на паричната политика. Напоследък често се коментират и нейните ограничения (вж. публикации във *Financial Times* през м. декември 2015 г.)

Дискусиите се водят по широк кръг от проблеми: около ролята на лихвения процент, влиянието на създаването на пари върху инфлацията и валутния курс, риск-премията, новата неконвенционална парична политика (*zero interest rate policy* – ZIRP; *quantitative easing* – QE), „новата монетарна рамка“ (*“new monetary framework”*) и др.

Няма да е пресилено да се каже, че паричната политика понастоящем е подложена на цялостно преосмисляне (вж. публикациите в *Cato Journal*, Spring/Summer, vol. 36, N 2, 2016 – целия брой на списанието включва статии, обединени от рубриката *“Rethinking Monetary Policy”*).

1.3. Бавното излизане от рецесията и ниските темпове на растеж в след кризисния период дадоха повод за много нови изследвания.

Особеностите на икономическата конюнктура след края на глобалната криза насочи усилията на много икономисти към търсене на обяснение за бавното преодоляване на рецесията и за ниските темпове на растеж. Появи се понятието *“secular stagnation”* („дълготрайна стагнация“). Счита се, че този термин е популяризиран от Лари Самърс на Годишната научна конференция на МВФ през 2013 г.¹⁴ Самърс използва термина за да характеризира устойчиво ниското съвкупно търсене, причинено, според него, от застаряване на населението, което има склонност да консумира по-малко и от увеличения дял в доходите на най-богатите, за които не е много вероятно да увеличават своето потребление, което и без това е голямо.

От някои икономисти бе лансирана идеята, че високите темпове на растеж са вече в миналото. Счита се, че икономиката след кризата е в нова реалност и тя трябва да се

¹³ Цит. по: Rosenberg, A., What's Wrong with Paul Krugman's Philosophy of Economics, 3:*AM Magazine*, June 26, 2014.

¹⁴ По-задълбочено проучване показва, че въвеждането на термина *“secular stagnation”* е свързано с А. Хансен и периода на 30-те години на XX в. По-подробно вж. *Trade and Development Report*, 2015, p. 16.

приспособи към тази нова реалност. Заговори се за „нова нормалност“ – поток от статии и книги са посветени на тази тема (James K. Galbraith, *The End of Normal*, 2014).

Масираните научни търсения по очертаните по-горе проблеми означават нови развитие в теорията на цикъла и в теориите на растежа.

1.4. Теорията на икономическата политика – налице е, според автора, тенденция към сериозна промяна в теорията на икономическата политика, която започва все по-силно да се обляга на Поведенския икономикс. Индикации за това идват от различни посоки, но може да се посочи само един пример – Докладът на Световната банка *World Development Report* за 2015 (WB, *World Development Report 2015: Mind, Society and Behavior*). Както е добре известно, една от основните цели на банката е борбата с бедността и преодоляването на изостаналостта на развиващите се страни. Основната идея, заложена в *WDR 2015* е, че ако политиката на развитието се постави върху по-реалистични представи за поведението на индивидите, тя ще бъде много по-успешна и ефективна. Затова изследването в Доклада залага в основата на политиката най-новите достижения на поведенския икономикс. С това експертите на Световната банка съществено разширяват и обогатяват подхода на неокласиката, защото срещу нейното основно допускане за рационални егоистични индивиди, анализът на Световната банка приема, че психологичните и социологически фактори – обикновено игнорирани в икономическите модели – играят много важна роля при формиране на индивидуалното поведение.

1.5. Проблемите на разпределението излязоха на преден план – от една страна във връзка с ниското съвкупно търсене и забавените темпове на икономически растеж, от друга страна във връзка с растящото неравенство в световната икономика.

В рамките на неокласическия икономикс проблемите на разпределението традиционно заемат място някъде в периферията. Никой не би могъл да отрече, че в научните изследвания те не биха могли да се сравнят по значение с проблеми като икономическия растеж, фискалната или паричната политики. През последните години това положение е на път да се промени, доколкото проблемите на разпределението придобиват нарастващо значение. От една страна това е свързано с отчитане изпълнението на Целите на хилядолетието за развитие (Millennium Development Goals) през първия програмен период: 2000 – 2015 г. Във връзка с това събитие, през последните години бяха публикувани много изследвания, които от една страна показват несъмнените успехи в постигането на някои от Целите на хилядолетието за развитие, но от друга очертават ред нерешени задачи в борбата с бедността и растящо неравенство в доходите в световната икономика. Тази тревожна тенденция се проявява устойчиво през последните три десетилетия, тя се нуждае от обяснение и съответни политики, което насочва нарастващ изследователски интерес в световен мащаб към проблемите на разпределението. Към това следва да се прибави продължителната стагнация в ред страни, високата безработица, които се

отразяват неблагоприятно върху благосъстоянието на определени социални групи и допълнително изострят въпроса за неравенството и разпределението на доходите. В контекста на продължителната стагнация във въпрос с ключово значение се превръща влиянието на неравенството върху икономическия растеж.

Като илюстрация за големия интерес към проблемите на разпределението в съвременните условия могат да се посочат изследвания на три ключови фигури в глобалния дебат за неравенството: Бранко Миланович, Джеймс. К. Галбрейт и Дж. Стиглиц. Бранко Миланович е бивш главен икономист на Световната банка и един от най-изявените специалисти по проблеми на разпределението. Автор е на множество публикации по въпроса (Milanovic, 2011, 2016). Дж. К. Галбрейт оглавява голям проект по проблеми на неравенството, който се осъществява към Университета на Тексас в САЩ. Също е автор на множество изследвания по проблема (Galbraith, 2012). Научните интереси на световно известен икономист като Дж. Стиглиц през последните години са ориентирани към разпределението на доходите (Stiglitz, 2012, 2015). Една от последните книги на Стиглиц – „Цената на неравенството“ (Стиглиц, 2014), неотдавна бе преведена на български език. В началото на 2013 г. на семинар тримата специалисти заедно дискутират състоянието, тенденциите и последиците от икономическото неравенство.

Доказателство за изостреното внимание на научната общност към проблемите на разпределението е и факта, че икономическият бест селър на 2014 г., най-четената книга, стана книгата на Т. Пикети „Капиталът през XXI век“, в която основната тема е разпределението на доходите.

Проблемът за неравенството е в центъра на вниманието и на много международни организации – ОИСР (вж. OECD, 2015), ЮНКТАД (UNCTAD, 2012). През 2015 г. той е фокусът и в годишното обръщение на американския президент към конгреса за състоянието на Съюза, както и в работата на Глобалния икономически форум в Давос.¹⁵

Казаното по-горе е достатъчно, за да се направи следното обобщение:

Нови насоки на развитие на неокласическата теория в периода след 2008-2009 г. неоспоримо са налице. Частично те са отговор на въпроси, които кризата извади на преден план пред науката. Частично – в резултат на променящите се реалности, особено последиците от кризата, модифицирания цикъл и забавените темпове на растеж. Тук бих искала да подчертая втория момент. Приведените по-горе примери показват, че новите насоки на развитие на неокласическата теория са свързани с промените в икономическата действителност, с процесите и явленията които протичат в нея: последната глобална криза, следкризисното възстановяване на икономиката, постигането на финансова стабилност, дълговият проблем и т.н. Неокласиката е динамична теория, която се променя и развива и то в определена степен във връзка с измененията на реалността. До този извод стигнах и изучавайки развитието на доминиращата парадигма през XX в. в едно по-ранно свое изследване

¹⁵ Вж.: Elliot, L., World Economic Forum publishes 14-point plan to tackle global inequality, *The Guardian*, Jan. 19, 2015.

(Младенова, 2011). Поради това аз считам и продължавам да считам, че научно-познавателните възможности на неокласиката не подлежат на съмнение. Но икономиксът интерпретира действителността по специфичен начин, силно ограничавайки методите си (практикувайки методологичен редукионизъм). Оценявайки по достойнство както постиженията на неокласиката, така и нейните познавателни възможности, в същото време аз смятам, че тя може основателно да бъде критикувана за практикувания от нейните представители методологичен редукионизъм (абсолютизирането на математическото моделиране и загърбването на други, полезни изследователски методи)¹⁶, за дискриминационното отношение към хетеродоксалните школи (което е недопустимо за една демократично развиваща се наука), както и поради пренебрежителното отношение към заниманията с методологията. Считаю също, че неокласиците трябва по-добре да осъзнават ограниченията на своите теоретични модели.

Като се има предвид казаното в първата част на това изследване: че в отговор на критиките във връзка със световната криза икономиксът напълно загърбва методологичната критика, може да се направи още един извод. От гледна точка на методологията и методите на анализ, ортодоксалната теория продължава да следва пътя, който отдавна е избрала. **В този смисъл новите развития в теорията изглеждат повече като продължение на собствената изследователска програма на икономикса, отколкото като отговор на критиките, появили се във връзка с последната криза.**

Дотук бе разгледана неокласиката. Стана очевидно, че тя продължава да се развива по едни традиционен начин, в руслото, което отдавна е поела.

Но това съвсем не означава, че на полето на икономическата теория в света няма нищо ново. Напротив – наблюдава се съществено раздвижване. Независимо от това, че неокласическата теория засега продължава да е доминиращата парадигма в науката, преподаването и все още до определена степен в икономическата политика в света, значими нови явления се случват, но те се случват главно извън икономикса. Затова сега ще разширя анализа си отвъд онова, което се случва в границите на неокласиката и ще посоча процеси и явления в световен мащаб, които заслужават внимание поради това че имат, и ще имат голямо значение за бъдещето.

2. Развитие в областта на икономическата теория извън неокласиката

2.1. Активизиране на хетеродоксалните школи и течения

Кризата, и особено въпросът „Защо икономиксът не успя да предвиди кризата“ даде основание на хетеродоксалните икономисти да активизират критиката срещу икономикса. Те са и най-активните участници в дискусиите.

Като съдържание хетеродоксалната критика си остава до голяма степен традиционна (макар и специфична за всяка от хетеродоксалните школи поотделно). Важно е обаче

¹⁶ Кое то се отразява върху научно-познавателните функции на неокласиката като ги стеснява.

да се отбележи, че към настоящия момент благодарение на опонентите на неокласиката се активизира методологичния дебат – изключително важен проблем от гледна точка бъдещето на науката. Хетеродоксалните икономисти остават почти единствените участници в него (наред със специалистите по История на икономическата мисъл и икономическа методология). В рамките на методологичния дебат се дискутират отново следните въпроси: за предпоставките; дали използваните концепции са подходящи; методите на анализ; ролята на математическите модели; използването на иконометрията; съответствие на теорията на реалността; отношението между теория и икономическа политика; влияние на идеологията; използването на идеи от други социални науки в икономическата теория и т.н. (вж. публикациите на страниците на сп. *The Journal of Economic Methodology* през последните години).

2.2. Появата на нови професионални научни организации

- Световната асоциация по икономикс (World Economics Association), която е създадена през 2011 г. Понастоящем в нея членуват 13 800 икономисти от цял свят. Организацията издава 3 списания, които са на свободен достъп: *Real-World Economics Review*; *Economic Thought*; *World Economic Review: Contemporary Policy Issues*, и един бюлетин – *WEA Newsletter*. Изброените издания съдържат много интересни публикации, на техните страници се води активна дискусия, те са отворена платформа за идеи от всички теоретични направления.
- Световната интердисциплинарна мрежа за институционални изследвания (World Interdisciplinary Network for Institutional Research - WINIR), която е инициатива на институционалистите. Официално се учредява през октомври 2013 г. със следната цел: да обедини всички учени, които се занимават с изучаване природата, функциите, еволюцията и влиянието на институциите и организациите върху икономическия и социалния живот, без значение от каква академична дисциплина, теоретичен подход или методология идват. За целта изследователската мрежа организира научни конференции, семинари, изследователски групи и др. Впечатляващото относно тази организация са две отличителни особености: 1/ много бързо се изгради като глобална мрежа, и 2/ тя е наистина интердисциплинарна – във всичките си инициативи привлича специалисти от областта на икономиката, политическите науки, правото, социологията и др.

2.3. Създаването на нови научни центрове

Могат да се посочат само някои примери:

- Института за ново икономическо мислене (Institute for New Economic Thinking – INET), основан през 2009 г. Самото му наименование е достатъчно показателно: Институт за **ново** икономическо мислене. Икономическото мислене обикновено се асоциира с икономическата теория, която го създава. В този смисъл от самото

начало е очевидно, че новосъздаденият Институт има отношение към коментираната научна дисциплина. Но нека да видим какво пише Институтът за себе си (www.inet.org):

„Нашата работа има своите корени в историята и е мултидисциплинарна по природа. Ние приемаме, че сложността и неопределеността са вродени в икономическите и финансовите системи и поставяме под въпрос теории, почиващи върху погрешната предпоставката, че хората винаги се държат рационално и предсказуемо.

Традиционният икономикс ни провали. Нашата цел е да предложим надеждни решения на основните предизвикателства на XXI век.

Професионалните икономисти и финансиста все още защитават фундаментализма на свободния пазар, избягвайки да направят дори очевидните изводи за опасността от свободните пазари. Фискалната политика на ограничения (austerity) и намаляването на дефицита продължават да са пътеводни думи и за политиците и за теоретиките, независимо че глобалното неравенство се увеличава експоненциално и безработицата достига или надвишава равнищата от Великата депресия в много страни. Политиците задушават реформите, които могат да донесат растеж и облекчения на милиони, а многобройните предизвикателства на устойчивото развитие и благоприятстващи околната среда иновации са оставени настрана.

Неокласическият икономикс се провали в това да застане с лице към тези предизвикателства, но съпротивата към промяната е значителна – както вътре в дисциплината, така и в света като цяло.”

С оглед на казаното, INET се стреми да предложи алтернатива. Институтът изгражда световна мрежа на учени и специалисти, които подкрепят идеята за ново икономическо мислене¹⁷; финансира научни изследвания в тази посока; установява партньорства с водещи университети и институции; организира научни форуми; поддържа връзки с разрастващото се студентско движение; има платформа за интерактивно обучение и др.

Основните направления (приоритети) на научните изследвания на Института са:

- отношение между финансите и икономиката;
- разпределение и неравенство;
- икономика на иновациите;
- природа и ресурсна устойчивост.

Дейността на Института за ново икономическо мислене и сега заслужава внимание, а вероятно тя ще става все по-важна в бъдеще поради следните причини: 1/ Институтът се ползва с подкрепата на световноизвестни икономисти (в Борда на съветниците на Института има 6 Нобелови лауреати по икономика) и водещи в света университети, и

¹⁷ Разбирането на един от активните участници в дейността на INET, А. Калецки, за това какво следва да се разбира под „ново икономическо мислене“ е изложено в: Калецки, А., Капитализъм 4.0. Раждането на новата икономика след кризата, С., 2013 г., с. 245.

2/ той разчита на сериозно финансиране (създаден е през 2009 г. с дарение от 50 млн. долара от Дж. Сорос, но впоследствие получава и други дарения).

Други нови инициативи са:

- Evolution Institute
- PRIME – Policy Research in Macroeconomics (UK)
- IDEA – Institute for Dynamic Analysis
- Foundation for European Economic Development (FEED) и др.

2.4. Възраждане на интереса към идеите на известни икономисти от миналото

Във време, когато Историята на икономическата мисъл (ИИМ) все повече излиза от процеса на преподаване, а това разбира се, се отразява и върху научните изследвания (младите изследователи не са учили ИИМ и не познават своите предшественици), протичат процеси, които свидетелстват че до някаква степен икономистите се обръщат с лице към своите корени. ИИМ се връща на полето на научните дебати.

През последните години се наблюдава възроден интерес към видни икономисти от миналото – не само към Х. Мински, но също към Фр. фон Хайек, К. Маркс и Карл Полани, доколкото често в атаките си срещу икономикса хетеродоксалните икономисти се позовават върху тях. Същото важи за повишения интерес към Дж. М. Кейнс - да припомня само, че Робърт Лукас обяви през 1980 г. (Lucas, 1980), че кейнсианството е мъртво. Насочването през последните години на вниманието на икономистите към теоретичното наследство на Кейнс се дължи не само на дълбочината на последната криза, но и на мащабната държавна интервенция в икономиките по време на кризата. Но докато представителите на доминиращата парадигма възраждат идеите на Кейнс в областта на макроикономиката (кейнсианските модели на макроикономическо равновесие или кейнсианската макроикономическа политика), хетеродоксалните икономисти акцентират върху традиционно подценени аспекти на идеите на Кейнс – например значението на фундаменталната неопределеност за макроикономическата динамика, за ирационалността – т.нар. от Кейнс “animal spirits”, които може би движат психологията на пазарите, особено на финансовите и т.н.

Признаците за нарасналия интерес към идеите на известни икономисти от миналото са многобройни и забележими: произдават се техни основни произведения; расте потока от статии върху тях; издават се книги върху тях, провеждат се научни конференции.

2.5. Движение за плурализъм в научните среди

В някои страни, по-специално в Европа, през последните години се развива движение в академичните среди за плурализъм в областта на икономическата теория. Във Франция, например, през 2009 г. е създадена Френската асоциация по политическа

икономия (Association Francaise d'Economie Politique) - ФАПИ. Непосредствен повод за създаването ѝ е едно изследване, което показва, че от средата на 90-те години на XX в. се извършва сериозен поврат във висшето образование на Франция към абсолютно доминиране на мейнстрийма в университетите. Хетеродоксалните икономисти, както и специалистите по ИИМ силно намаляват, а със смяната на поколенията, както се посочва в изследването, те напълно ще изчезнат.¹⁸ Затова ФАПИ си поставя задачата да защити плурализма в областта на икономическата теория. През следващите години във Франция се разгаря истинска битка около този въпрос. Доколкото висшето образование във Франция е силно регулирано от държавата, ФАПИ отправя предложение до Министерството на образованието да въведе една нова академична област – „Икономикс и общество (“Economics and Society”). Предложението е повече от балансирано: то не накърнява интересите на преподавателите по икономикс (икономиксът си остава отделна академична област), при това въвеждането на новата област е на експериментална основа: за период от 4 години, след което да се отчетат резултатите и тогава да се вземе окончателно решение. Идеята е да се въведе икономическа теория, чиито корени са в социалните науки. Предложението получава подкрепата на 300 преподаватели от общо 1800 във френските университети, които изразяват желание да преподават новата дисциплина. Докато на страниците на *Le Monde* се публикуват материали в подкрепа на плурализма в преподаването на икономическа теория, става известно писмо на Жан Тиrol, в което той се обявява срещу новата инициатива. Отговорът е отворено писмо на голяма група френски икономисти до Жан Тиrol. Въпросът във Франция и до настоящия момент не е решен, но битката продължава.

Аналогични процеси се развиват и във висшето образование на Англия. Поводът също идва от публикувани изследвания, които свидетелства за прогресивното елиминиране на хетеродоксалните идеи от британските университети, за прогресивната хомогенизация при преподаването на мейнстрийм икономикс след 1992 г. до настоящия момент и на такава основа възхода и доминирането на определени катедри по икономикс в британското висше образование (Gillies, 2012), (Lee, Pham and Gu, 2013).

Движението за плурализъм във висшето образование е подкрепено от научните среди. През април 2015 г. във Виена (Университета по икономикс и бизнес) се провежда **Първата Виенска конференция по плурализъм**, която се занимава с проблемите на плурализма в теорията и методологията. Според организаторите, целта на конференцията е двойка: да допринесе за съживяване на дебата вътре в дисциплината и да развие по-нататък релевантни концепции и подходи в икономическата теория. В документите на конференцията се посочва също, че плурализмът не означава да се елиминира икономикса, а да се даде възможност за развитието и на другите, алтернативни течения. Плурализмът е насочен срещу

¹⁸ Statistical Note: “Evolution of Economics Profession Recruitment since 2000 in France. The End of Pluralism” – <http://assoeconomiepolitique.org/wp-content/uploads/FAPE-State-of-pluralism-in-France-final-Version.pdf> Например от 120 новоназначени професори във френските университети между 2005 и 2011 г., само 6 са хетеродоксални.

монизма в науката. В този смисъл той е движение за демократизация на науката, срещу установилия се монополизъм на една единствена доктрина.

2.6. Разгръщане на световно движение за реформа в преподаването на икономикс

Критиките към неокласическия икономикс в след кризисния период родиха един ясен, и може би до определена степен неочакван резултат – силен натиск за **реформа в преподаването на Икономикс** с активното участие на студентите.

Критиките към икономикса като учебна (университетска) дисциплина имат самостоятелно значение. И те също не са съвсем нови. През 2000 г. движението за “Post-Autistic Economics” се зароди в университета на Сорбоната в Париж. Участващите в това движение френски студенти критикуват преподаването на икономикс за отсъствието на реализъм, твърде голямото значение, което се придава на математическите техники и доминирането на неокласическия подход. Но тогава пазарните икономики се развиват сравнително възходящо и стабилно. Икономическата конюнктура е благоприятна. Макроикономиката стои в основата и определя икономическата политика. В такива условия гласове, които звучат различно, лесно са игнорирани или дори дискредитирани. Политиците и международните институции се надпреварват да празнуват победата на свободния пазар и новия икономически ред, аргументирайки се с дългия период на икономически растеж и доказателствата за успешна икономическа политика и наука.

Последната глобална криза промени съществено ситуацията. Не само че икономистите-неокласици не предупредиха за приближаващия срив, но мащабите на кризата се оказаха толкова големи, че заплашиха интегритета на глобалния капитализъм. В такива условия недоволството на студентите от преподаването на икономикс се възражда. Заобиколени от публични дискусии върху макроикономическата политика и изложени на влиянието на разнообразие от хетеродоксални идеи, особено в пресата и блоговете, студентски групи отново започват да критикуват прекалено абстрактната, социално неангажирана природа на мейнстрийм икономикса и неговият абсолютен монопол върху университетското образование.

Могат да се посочат следните основни жалони в разрастването на студентското движение за реформа на икономикса като университетска дисциплина:

2009 г. – Франция, възраждане на движението за пост-аутистки икономикс, създаване на нови организации като PEPS-Economie;

2011 г. – Германия: студенти от университета в Тюбинген основават група за четене (reading group) **Rethinking Economics** и организират две конференции под същото наименование през 2012 и 2013 г., предлагайки семинари на различни теми, вкл. философия на икономикса, ИИМ, икономикс на комплексността (complexity economics) и пост-кейнсиански икономикс.

Взаимодействието на тази група с други 14 сходни студентски движения в Германия, с преподаватели и изследователи, доведе впоследствие до появата на **Мрежата за плуралистичен икономикс (Network of Plural Economics)**.

2011 г. – САЩ: на 2 ноември 2011 г. 70 студентите-бакалаври от курса на професор Г. Манкю напускат учебната зала в знак на солидарност с движението „Окупирай Уолстрийт” и в знак на протест срещу тесногърдието на дисциплината (едностранчивата ориентация на дисциплината към консервативни икономически политики).

2013 г. – Англия: през април 2013 г. е създадено **Post-Crash Economics Society (PCES)** на студенти от Манчестърския университет, които издигат искане за реформа в преподаването на икономикс. Групата отправят искания за модул, включващ хетеродоксарни подходи към икономикса, а също повече обърнат към реалния свят и интердисциплинарен процес на преподаване. Студентите апелират също за включване в преподаването на етика, история и политика.

След като искането им било отхвърлено от ръководството на университета, PCES организира вечерни лекции за модул без кредити, наречен “Bubbles, Panics and Crashes: An Introduction to Alternative Theories of Economic Crisis”, който обхваща хетеродоксални теории за кризите и история на финансовите кризи. През следващите години Групата организира също поредица от публични лекции, изнасяни от известни марксисти, пост-кейнсианци, институционалисти, австрийски, феминистки и екологични икономисти. През май 2014 г. PCES публикува изчерпателен доклад върху преподаването на икономикс в Университета на Манчестър, идентифицирайки ред области за усъвършенстване и предлагайки хетеродоксално ориентирани учебни курсове.

Успехът на PCES в популяризиране на дискусията за реформа на преподаването на икономикс и значителната подкрепа, която движението получава от политици, учени и работодатели, **довежда до появата на подобни общества и в други британски университети и открива пътя за глобално организиране на студентските групи.**

Тази следваща и много важна стъпка е направена през 2014 г. Студентското движение за реформиране на икономикса се консолидира в световен мащаб и успява да привлече значителното внимание на медиите. На 5 май 2014 г. е създадена **Международната студентска инициатива за плурализъм в икономикса (The International Student Initiative for Pluralism in Economics - ISIPE)** на основата на **отворено писмо**, в което са изложени основните искания на студентите за реформа в дисциплината. Отвореното писмо е преведено на 14 езика и е подписано от 65 (днес те са вече 82) студентски групи и движения от 32 държави от петте континента и от много известни икономисти от различни теоретични направления.

За мащабите на глобалното студентско движение за плурализъм в икономикса представа дават следните данни:

В ISIPE членуват студентски групи за реформа в икономикса (в частност подкрепящи централната идея за плурализъм) от: Англия, Германия, Австрия, Белгия, Дания, Холандия, Русия, Испания, Португалия, Словения, Полша, Швеция, Швейцария,

Австралия, Канада, САЩ, Чили, Мексико, Бразилия, Уругвай и Аржентина, Колумбия, Индия, Пакистан, Израел, Никарагуа и др.

Сред активните участници в движението са студентски групи от едни от най-известните и авторитетни университети. За пример могат да послужат членуващите в ISIFE студентски групи от Англия и Германия:

От Англия: студентски групи от университетите на Кеймбридж, Оксфорд, Есекс, Лондонското училище по икономика (LSE), Юнивърсити колидж в Лондон (UCL), Манчестър, Лийдс, Шефилд, Глазгоу, Кингстън, Бирмингам, Единбург.

Германия: от университетите на: Кьолн, Майнц, Берлин, Мюнхен, Лайпциг, Ерфурт, Хамбург, Аусбург, Франкфурт, Хайделберг, Тюбинген, Потсдам, Ерфурт, Регенсбург, Хумбалдовия университет и др.

Във всяка от изброените страни студентското движение се подкрепя от преподаватели, политици, работодатели и получава значителен медиен интерес. Важна е подкрепата не само на преподавателите, но и на работодателите. Публикувани анкети с работодателите показват, че те настояват студентите да имат повече познания за реалния свят и да могат да комуникират знанията си на неспециалисти.

През април 2016 г. се провежда Втората международна среща на организациите, членуващи в ISIFE (The Second General Assembly). Домакин е PEPS-Economie от Франция и срещата се провежда в Париж. На нея са представени резултатите от най-амбициозния проект досега: детайлно изследване на съдържанието на обучението по икономика (Economics degree) в 12 страни. То е продължение на подобно изследване, проведено във Франция от PEPS-Economie през 2012 г.

Какво искат студентите?

Студентските движения в такъв голям брой страни съществуват под различни наименования: Rethinking Economics; Real World Economics; Movement (society) for Pluralistic economics, Post-Crash Economics; Open Economics; Oikos; Critical Economics и др., но имат много сходни искания и виждания за нужната реформа в икономикса. И извършват сходни дейности по упражняването на натиск за действителна реформа.

Накратко основните искания на студентите могат да се систематизират по следния начин:

- разширяване на преподаването на икономика чрез включване на идеи от различни теоретични направления – да се даде възможност на тези школи да се съревновават и конкурират, а на студентите да развият самостоятелно и критично мислене като им се предостави правото на избор. Това искане не е насочено срещу икономикса като теоретична школа, а единствено срещу монополизма му в преподаването на икономическа теория в университетите;
- повече реализъм в преподаването и включването на проблеми на реалността; курсове по икономика, обърнати към реалния живот и неговите проблеми;

- разширяване на обучението по икономикс чрез включването в учебните планове на дисциплини по стопанска история, ИИМ, етика;
- интердисциплинарно обучение – икономическа теория в неразривна връзка с другите социални дисциплини.

Ключовата дума и това, което обединява всички студентски движения по света е **плурализъм**. Затова най-добър отговор на въпроса какво искат студентите дава запознаването с Отвореното писмо при иниципирането на ISiPE.

В него студентите по света констатираат, че преподаването на икономикс е в криза и тази криза има последици далеч отвъд стените на университета. С основание в писмото се посочва, че това, което се преподава, оформя умовете на следващото поколение политици, и следователно ще формира обществата, в които предстои бъдещите поколения да живеят. Ето защо реформата в преподаването на икономикс е толкова важна, тя не касае само системата на висшето образование, а има много по-голямо обществено значение.

В Отвореното писмо студентите декларираат, че са неудовлетворени от драматичното стесняване на предмета през последните няколко десетилетия. „Тази липса на интелектуално разнообразие не само ограничава обучението и изследванията. Тя ограничава нашата възможност да разбираме многостранните предизвикателства на XXI век – от финансовата стабилност до сигурността на прехраната и климатичните изменения. Светът трябва да се върне обратно в класната стая, също както и дебата и плурализма на теориите и методите. Това ще спомогне за обновяване на дисциплината и най-после ще създаде място, на което решения на проблемите на обществото ще бъдат създавани.“

По-нататък в Писмото се казва: „Обединени през границите, ние призоваваме за промяна. Ние не претендираме че имаме идеалния отговор, но ние не се съмняваме, че студентите по икономикс ще имат полза от запознаването с различни перспективи и идеи. Плурализмът не само може да помогне за обогатяването на преподаването и изследванията и за възраждане на дисциплината. Плурализмът по-скоро носи в себе си обещанието да върне икономиксът обратно в служба на обществото. Три форми на плурализъм трябва да са в центъра на учебната дисциплина: теоретичен, методологичен и интердисциплинарен.“(Open Letter, 2014).

Какво правят студентските организации и групи:

Създадоха университетски групи и изградиха както национални, така и международни мрежи. Отправят искания и предложения към своите университети за реформа на преподаването на икономикс, както и на обучението по икономикс (бакалавърската степен); анализират съществуващите учебни програми и разработват алтернативни програми; организират седмични лекции от поканени лектори по теми, които не са в учебните програми; организират групи за четене, семинари, конференции (национални и локални), провеждат медийни кампании, участват в академичните дебати.

Какви са резултатите от студентското движение за реформа в икономикса:

Преди всичко следва да се посочи, че атаката срещу университетските курсове по икономикс е безпрецедентна за висшето образование – не е имало случай на критики срещу цял един предмет.

От една страна – налице са забележителни постижения. Студентите създадоха групи в повече от 30 държави и ефективно се координираха и лансираха своя манифест. Студентските движения и искания получиха широк отзвук в основни медии и се ползват с подкрепа от авторитетни критично настроени учени вътре в мейнстрийма (например Р. Скиделски). Тези движения упражниха реален натиск върху катедрите по икономикс да обосноват онова, което правят. Аз споделям оценката, поддържана от някои икономисти, че **това е повече, отколкото упоритата работа на много критично настроени икономисти е постигнала през предходните години.**

От друга страна, съпротивата на катедрите по Икономикс срещу промяната, е много силна.

Налице са все пак доказателства, че нещата започват да се променят.

1. Налице са първи стъпки за промяна в преподаването – за пример могат да послужат британските университети. В една публикация в *Gardian* (*Gardian*, April 28, 2016) се прави обзор на мерките по реформа на преподаването на икономическа теория. Най-общо става въпрос за включването на допълнителни модули към съществуващите учебни планове (стопанска история, ИИМ, международен икономикс и др), увеличаване на примерите и практическите приложения при преподаването на икономикс и др..
2. Поява на нови учебници, които отразяват в себе си необходимостта от реформа на учебната дисциплина „икономикс“. Два примера:
 - Wolfram Elsner, *Microeconomics of Interactive Economies. Evolutionary, Institutional and Complexity Perspectives. A Non-Toxic Intermediate Textbook*, E. Elgar, 2012
 - Louis-Philippe Rochon and Sergio Rossi, *An Introduction to Macroeconomics. A Heterodox Approach to Economic Analysis*, E. Elgar, May 2016

Следва да се отбележи, че в световен мащаб широко се работи по нови учебни курсове. Един от примерите е т. нар. проект CORE на INET. Институтът за ново икономическо мислене има платформа за интерактивно обучение, на която се публикуват материали (на свободен достъп), които подпомагат реформата на преподаването на икономикс. **The CORE project (Curriculum in Open-access Resources in Economics)** е лансиран през октомври 2013 г. и разработва нов подход към преподаването на икономикс за бакалаври. Финансиран е от INET и е базиран в Института за ново икономическо мислене в университета на Оксфорд в Oxford Martin School. Директор на проекта е проф. Уенди Карлин от Юнивърсити колидж в Лондон (UCL). UCL и университета на Бристол участват активно в проекта CORE.

Съществуват и други подобни проекти – на онлайн платформи, с участието на учени от много страни, отворени за идеи и инициативи по създаването на нови учебни курсове по икономическа теория, обърнати с лице към реалните икономически проблеми. Един такъв проект в Англия е **TRUE** (Teaching Resources in UG¹⁹ Economics). Проектът е инициатива на хетеродоксални икономисти и си поставя задачата да подпомогне реформата на икономикса чрез разработването на разнообразни учебни материали: учебни програми, списъци с учебна литература, отделни теоретични модули, примери и илюстрации и други, в основата на които стоят хетеродоксални идеи.

3. Като друг признак за започналата промяна може да се посочи академичната кариера на Стив Кийн – виден хетеродоксален икономист и критик на икономикса (Keen, 2011). От скоро той заема висока академична позиция, нещо, което преди трудно би могло да се случи. В момента Кийн е професор по икономикс и ръководител на Училището по икономикс, политически науки и история на Университета Кингстън в Лондон (Kingston University London) и открито заявява намеренията си да превърне университета в Кингстън в център на хетеродоксалната икономическа мисъл в Европа.

Към казаното дотук могат да се прибавят личните впечатления на автора от една международна конференция по проблеми на преподаването на икономикс, в която авторът участва през м. ноември 2015 г. Тя се проведе в Берлин, в Берлинското училище по икономикс и темата бе „Преподаването на икономикс през XXI век“ (“Teaching Economics in the 21 Century”). Сред организаторите бе и Световната асоциация по Икономикс. Форумът събра за дискусии преподаватели от Европа (главно Германия и Австрия), но имаше също представители и от Бразилия, Мексико и др. Пленарните доклади бяха изнесени от двама световно известни британски икономисти: Р. Скиделски, който се счита за най-големия жив специалист по Кейнс, и Ш. Доу. Ключовата дума и на пленарното заседание, и на заседанията по секции, бе „плюрализъм в преподаването“. Това, което най-силно ме впечатли бе обстоятелството, че не се дискутираше/обосноваваше необходимостта от плюрализъм в преподаването. За присъстващите в залата това очевидно бе отминал етап. Това, което се дискутираше бяха практическите стъпки как да се разработят новите учебни курсове, основани на плюрализъм на идеите. Изводът, който направих за себе си бе, че най-малкото в Германия, е налице началото на неоспорим процес на промяна в университетското преподаване на икономикс.

Когато се отстоява идеята за плюрализъм в преподаването на икономическа теория, следва веднага да се отбележи, че плюрализма в преподаването (а още повече в науката) съвсем не означава “anything goes” (Sh. Dow, 2012, p. 89) – „всичко е позволено“. Става въпрос за прилагането при конструирането на нови учебни курсове наред с икономикса и на други, утвърдени и признати научни подходи от областта на хетеродоксалната икономическа теория: институционализма, пост-кейнсианството, австрийската школа, марксизма и т.н.

¹⁹ UG – undergraduate

Бих продължила малко по-нататък тези свои разсъждения като ги насоча към България: ако предположим (съвсем хипотетично), че икономистите в България решат да тръгнат в тази посока – да правят нови учебни курсове, основани на идеята за плурализма, то възниква въпроса: как би могло това да се случи, след като голяма част от младите поколения преподаватели не са изучавали ИИМ и не познават хетеродоксалните школи? У нас всъщност от всички поколения на пръсти се броят икономистите, които познават добре хетеродоксални школи. Понастоящем неокласиката категорично и безусловно доминира в преподаването на икономическа теория в университетите в България. Така че дори и да сме убедени в необходимостта от промяна, за това са необходими подготвени специалисти, а такива за съжаление отсъстват (или почти отсъстват) в академичните среди на нашата страна към настоящия момент. С други думи отсъства едно от най-важните условия за извършването на реформа в икономикса в онази посока, в която тя вече се осъществява в Европа.

Бих завършила тук с два извода:

1. Процесите от последните години свидетелстват, според автора, за увеличаваща се разлика между икономическата теория в Европа и САЩ. Този въпрос е сам по себе си много интересен и макар че получава известно внимание (Kolm, 1988; Frey and Eichenberger, 1993; Coats, 2000), като цяло остава подценен. Вярно е, че в следвоенния период (Втората световна война) в преподаването, а и в науката постепенно се налага американския икономикс и в резултат се извършва уеднаквяване и хомогенизация на преподаването на икономическа теория в университетите в цял свят. Независимо от това европейската икономическа мисъл, която има други исторически корени, запазва по страни (Великобритания, Франция, Италия и т.н.) определени свои специфики. Понастоящем тъкмо европейската академична наука стои начело в движението за реформа на икономикса и на преподаването на икономикс. Това чертае една възможност, в отговор на възникналите потребности, европейската наука да се изплъзне изпод влиянието на американската икономическа наука и отново да търси и придобива собствена идентичност. А възможно, да застане отново в авангарда на световната икономическа мисъл, както е било в един по-ранен период.
2. Както стана ясно от изложението по-горе, по отношение на промяната в преподаването се върви бързо напред. Затова един важен въпрос е: може ли да очакваме, че промяната в преподаването ще предизвика по обратния ред промяна на икономикса като научна дисциплина? Възможно ли е причинно-следствените връзки да променят своята посока: новостите да вървят не от науката към преподаването, а обратно – от преподаването към науката? Евентуална промяна в преподаването на икономикс, може ли да очакваме, че ще упражни натиск за промяна на (облика на) науката „Икономикс“?

Заклучение

В науката или в преподаването, една идея доминира над всичко останало: необходимостта икономическата теория да бъде в по-голямо съответствие с действителността. Различните теоретични направления, отделните учени, дават и ще продължат да дават различен отговор на този въпрос. Неокласиката ще продължи да усъвършенства своите модели. Д. Родрик (Rodrik, 2015) говори за „емпиричен поврат“ в доминиращата теоретична парадигма, и това е неговият начин да защити икономикса от упреците в прекалена абстрактност. Ще се развие ли емпиричен поврат или икономиксът ще продължава да бъде силно дедуктивна и математизирана наука? Ще успее ли хетеродоксалната мисъл да придобие по-широко поле на разпространение – в света на икономическите идеи и в преподаването? Ще се върви ли към плурализъм в икономическата теория? Отговорите на всички тези въпроси предстои бъдещето да покаже.

Поуката за нас, икономистите в България е, че в областта на икономическата теория понастоящем се случват важни неща и ние не можем да останем безучастни. Протичащите процеси са голямо предизвикателство и за нашата научна компетентност, и за нашата научна съвест.

Използвана литература

- Калецки, А. (2013). Капитализъм 4.0. Раждането на новата икономика след кризата, С.: Изд. „Класика и стил“, 462 стр.
- Леонтиев, В. (1994а). „Теоретични наблюдения и ненаблюдавани факти“, (Президентското обръщение е публикувано в: *The American Economic Review*, vol. 61, 1971). Вж.: Леонтиев, В., Есета по икономика, С.: Изд. къща „Хр. Ботев“, с. 286-87.
- Леонтиев, В. (1994б). Академичната икономическа наука, Писмо до издателя на сп. Science, публикувано на 9 юли 1982 г., Вж.: Леонтиев, В., Есета по икономика, С.: Изд. къща „Хр. Ботев“, с. 11-15.
- Младенова, З. (2011). Неокласическата теория в края на XX – началото на XXI век: постижения, проблеми, перспективи, част 1, Варна: СТЕНО, 463 стр.
- Попър, К. (1994). Логика на научното откритие, В: Макариев, П. (1994), Научното познание, С.: Просвета
- Стиглиц, Дж. (2014). Цената на неравенството. Как днешното разделено общество застрашава бъдещето ни, С.: Изд. „Изток-Запад“, 541 стр.
- Bernanke, B. (2010). Implications of the Financial Crisis for Economics, Princeton University, Speech. <http://federalreserve.gov/newsevents/speech/bernanke20100924a.htm>, Sept. 24.
- Besley, T. and P. Hennessy (2009). The Global Financial Crisis – Why Didn't Anybody Notice?, *British Academy Review*, 14, pp. 8-10.
- Blanchard, O. (2014). Where Danger Lurks, *Finance and Development*, September, pp. 28-31.
- Blaug, M. (1994). *Economic Theory in Retrospect*, 4th ed., Cambridge University Press
- Buiter, W. (2009). The Unfortunate Uselessness of Most “State of the Art” Academic Monetary Economics, *Financial Times*, March 3, p. 1.
- Coats, A.W.B. (ed.) (2000). *The Development of Economics in Western Europe since 1945*, L., Routledge, 258 p.
- Cohen, P. (2009). Ivory Tower Unswayed by Crashing Economy, *New York Times*, March 5.
- Colander, D. (USA), A. Haas (Germany), K. Juselius (Denmark), T. Lux (Germany), H. Follmer (Germany), M. Goldberg (USA), A. Kirman (France) and B. Sloth (Denmark) (2009). The

- Financial Crisis and the Systemic Failure of Academic Economics, Kiel Institute for the World Economy, Kiel Working Paper № 1489, pp. 1-17.
- Colander, D. (2015). Why Economics Textbooks Should, but Don't and Won't, Change, *European Journal of Economics and Economic Policies: Intervention*, vol. 12, issue 2, pp. 229-235.
- Dow, Sh. (2012). Different Approaches to the Financial Crisis, *Economic Thought*, 1 (1), pp. 80-93.
- Elliot, L. (2015). World Economic Forum publishes 14-point plan to tackle global inequality, *The Guardian*, Jan. 19.
- Fourcade, M, E. Ollion and J. Algan (2015). The Superiority of Economists, *Journal of Economic Perspectives*, 29 (1), Winter, pp. 89-114.
- Frey, B.S. and R. Eichenberger (1993). American and European Economics and Economists, *Journal of Economic Perspectives*, 7 (4).
- Friedman, M. (1953). The Methodology of Positive Economics, In: Friedman, M. (1953). Essays in Positive Economics, University of Chicago Press, pp. 3-43.
- FSA, The Turner Review. A Regulatory Response to the Global Banking Crisis (2009), March, L: Financial Services Authority
- Galbraith, J. K. (2014). The End of Normal: The Great Crisis and the Future of Growth, NY: Simon and Schuster.
- Galbraith, J. K. (2012). Inequality and Instability: A Study of the World Economy Just Before the Great Crisis, NY: Oxford University Press.
- Gillies, D. (2012). Economics and Research Assessment Systems, *Economic Thought*, 1(1), pp. 23-47.
- Hodson, G. (2008). After 1929 Economics Changed: Will Economics Wake Up in 2009, *Real-World Economics Review*, 48, pp. 273-78.
- Hodgson, G. (2009). The Great Crash of 2008 and the Reform of Economics, *Cambridge Journal of Economics*, 33, pp. 1205-1221.
- Hutchison, T. (1977). Knowledge and Ignorance in Economics, Chicago. Цит. по: Caldwell, B. (1982). Beyond Positivism: Economic Methodology in the Twentieth Century, L.: Allen and Unwin, p. 126.
- Keen, S. (2011). Debunking Economics. The Naked Emperor Dethroned?, L, Zed Books, 2nd. ed., 2011 (първото издание на книгата е от 2001 г.)
- Kirman, A. (2009). Economic Theory and the Crisis, *Real-World Economics Review*, 51, pp. 80-83.
- Kolm, S.C. (1988). Economics in Europe and the U.S., *European Economic Review*, vol. 32, pp. 207-212.
- Krugman, P. (2009). How Did Economists Get It So Wrong?, *New York Times Magazine*, Sept. 6. 2009; available at <http://www.nytimes.com/2009/09/06/magazine/06Economic-t.html?pagewanted=all> (accessed Oct. 17. 2010)
- Lawson, T. (1997). Economics and Reality, London and NY: Routledge.
- Lawson, T. (2009). The Current Economic Crisis: its nature and the course of academic economics, *Cambridge Journal of Economics*, 33 (4), pp. 759-77.
- Lawson, T. (2012). Mathematical Modelling and Ideology in the Economics Academy: Competing Explanations of the Failing of the Modern Discipline, *Economic Thought*, 1 (1), pp. 3-22.
- Lee, F.S., Pham, X. and G. Gu (2013). The UK Research Assessment Exercise and the Narrowing of UK Economics, *Cambridge Journal of Economics*, 37, pp. 693-717.
- Lucas, Jr. R. E. (1980). The Death of Keynesian Economics, *Issues and Ideas*, 2.
- Milanovic, B. (2016). Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization, Cambridge, MA.
- Milanovic, B. (2011). The Haves and the Have-nots: A Brief and Idiosyncratic History of Global Inequality, NY: Basic.
- Minsky, H. P. (1982). The Financial Instability Hypothesis: Capitalism Processes and the Behavior of the Economy, In: Kindelberger, C. and J.P. Laffargue (eds.), Financial Crisis Theory, History and Policy, 1982 <http://ssrn.com/paper-id161024.pdf>.

- Minsky, H. P. (1986). *Stabilizing an Unstable Economy*, 1986 (преиздадена отново през 2008 г. от McGraw-Hill).
- Minsky, H. P. (1992). The Financial Instability Hypothesis, Economics Working Paper Archive, WP_74, 1992, Levy Economics Institute.
- OECD (2015). In It Together: Why Less Inequality Benefits All, Paris: OECD.
- Open Letter (ISIPE), 2014 – www.isipe.net/open-letter
- Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*, Harvard: Harvard University Press.
- Rethinking Monetary Policy, *Cato Journal*, Spring/Summer, 36 (2), 2016.
- Rodrick, D. (2015). *Economics Rules: The Rights and Wrongs of the Dismal Science*, W.W.Norton and Company.
- Rosenberg, A. (2014). What's Wrong with Paul Krugman's Philosophy of Economics, 3:AM Magazine, June 26.
- Speigler, P.M. and W. Milberg (2013). *Methodenstreit 2013? Historical Perspective on the Contemporary Debate Over How to Reform Economics*, *Forum for Social Economics*, 42 (4), pp. 311-345.
- Stiglitz, J. (2015). *The Great Divide: Unequal Societies and What We Can Do About Them*, W.W. Norton and Company.
- Stiglitz, J. (2012). *The Price of Inequality. How Today's Divided Society Endangers Our Future*, W.W. Norton and Company.
- Stiglitz, J. (2010). An Agenda for Reforming Economic Theory, Paper prepared for session on "What Kind of Theory to Guide Reform and Restructuring of the Financial and Non-Financial Sectors", INET Conference, Cambridge, April 9, 2010.
- Syll, L. (2010). What's (wrong with) Economic Theory?, *Real-World Economics Review*, № 55, pp. 23-57.
- The Conscience of a Liberal, P. Krugman's Economics and Politics blog - <http://krugman.blog.nytimes.com>
- UNCTAD (2012). *Trade and Development Report 2012*, Policies for Inclusive and Balanced Growth, UN, NY and Geneva.
- UNCTAD (2015). *Trade and Development Report 2015: Making the International Financial Architecture Work for Development*, UN, NY and Geneva.
- World Bank Group (2015), *World Development Report 2015: Mind, Society and Behavior*, Wash, DC, WB.
- www.inet.org – Institute for New Economic Thinking
- www.worleconomicsassociation.org - World Economics Association